
<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24>
УДК 37.01

Тимур Демчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

<https://orcid.org/0000-0001-8259-3177>

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ У СТАНОВЛЕННІ КАТЕГОРІЇ

У статті розглянуто історичні витоки та сучасні умови становлення й трансформації змісту категорії «громадянська освіта». Починаючи з XVIII ст. громадянську освіту було визнано важливим інструментом для формування громадянської свідомості та сприяння активній участі громадян у демократичних процесах. У статті наголошено на оновленій актуальності громадянської освіти в Україні, особливо після Революції Гідності, що зумовило прийняття державою Концепції розвитку громадянської освіти у 2018 р., основи якої було закладено в новому Законі України «Про освіту» 2017 року. Досліджено різні визначення громадянської освіти – від широких трактувань, що охоплюють процеси, які впливають на переконання, спроможності та дії людей, до вузьких, зосереджених на формальних освітніх програмах. Автор стверджує, що ефективна громадянська освіта не може існувати поза контекстом демократії, підкреслюючи її роль у формуванні громадян, здатних брати участь у політичних процесах, захищати демократичні цінності та сприяти національній безпеці. Також проаналізовано різні моделі демократії та їхній вплив на громадянську освіту, запропоновано збалансований підхід, згідно з яким важливі ролі відіграють як держава, так і громадянське суспільство. Цей комплексний аналіз має на меті надати рекомендації щодо поліпшення впровадження та впливу політики громадянської освіти в Україні, забезпечуючи виховання обізнаних, відповідальних та активних громадян.

Ключові слова: громадянська освіта, демократія, громадянин, національна безпека, державна освітня політика, конфлікт держави і суспільства.

Проблематика громадянської освіти природно постала з появою громадян та модерних держав. Починаючи з XVIII ст. в середовищі педагогів, політичних мислителів та державних діячів, продовсім у США, розгортаються дискусії щодо самого терміна, форми, моделі, компонентів та результатів громадянської освіти. Як зауважив свого часу Джон Дьюї, держави з XVIII ст. почали використовувати освіту для побудови національного суверенітету та формування громадян, а не просто людей¹. Для демократичних держав постала проблема відтворення наявного суспільно-політичного порядку, що себе регулює і балансує завдяки активній участі громадян у політичному процесі. Освіта виявилась для цього основним інструментом. Актуальність теми громадянської освіти для України зросла після Революції Гідності і посилилась у період повномасштабного вторгнення РФ в Україну після лютого 2022 р. У 2018 р. на рівні держави було прийнято Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні². Основу для цієї концепції було закладено в новому Законі «Про освіту», ухваленому у 2017 р.³

Мета цієї статті – дослідити походження, складність та еволюцію поняття «громадянська освіта», його трактування в системі сучасної української освіти та надати рекомендації щодо коригування політики впровадження громадянської освіти в Україні стосовно відповідальності за перебіг і результати імплементації громадянської освіти та співвідношення ролі держави і громадянського суспільства в розбудові інститутів громадянської освіти.

Для визначення змісту категорії «громадянська освіта» науковці використовують різні підходи. Їх можна розмістити на умовній шкалі, розташованій між двома підходами.

Перший з них – максимально широке трактування. У Стенфордській філософській енциклопедії зазначено, що громадянська освіта охоплює процеси, які впливають на переконання, зобов'язання, спроможності та дії людей як членів або потенційних членів спільнот⁴. Відповідно до цього тлумачення громадянська освіта не має бути спрямованою чи свідомо кимось спроектованою. Все відбувається само собою: інституції та спільноти передають цінності й норми соціалізантам без ознак суспільної користі та сприяння ефективним комунікаціям суспільства і держави. Такий підхід у визначенні громадянської освіти, звісно, не обмежується формальною шкільною освітою дітей та молоді. Сім'ї, уряди, релігії, медіа, дозвілля – це все інституції, залучені до громадянської освіти, яку розуміють як процес, що триває протягом усього життя людини.

Другий підхід – більш вузьке тлумачення терміна «громадянська освіта» – частіше використовують учені в наукових розвідках і експерти на практиці. Науковці визначають громадянську освіту через спеціально розроблені навчальні програми в школі та університеті⁵. Такий підхід зручно використовувати, адже шкільна програма й окремі навчальні програми в університетах – це те, що можна створювати, змінювати та вимірювати. Також, як стверджує Емі Гутман, шкільна освіта – це найбільш продумана форма людського навчання⁶.

Проте ці два полюси не дають нам повного уявлення про те, що таке громадянська освіта, бо не містять розуміння її суспільного призначення, контексту та інструментів.

Досліджуючи умови, в яких практики громадянської освіти можуть бути найефективнішими, більшість науковців вказують на демократію. По суті, громадянська освіта не може існувати без демократії⁷.⁸ Проблема ускладнюється тим, що немає єдиного визначення демократії. Отже, для визначення громадянської освіти потрібно розглянути різні визначення демократії. Маріо Карретеро,

¹ John Dewey, *Democracy and Education* (Mineola, NY: Dover Publications, 2004 [1916]), 90.

² Кабінет Міністрів України, *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*, Розпорядження 710-р, 3 жовтня 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10>.

³ Верховна Рада України, *Про освіту*, Закон України 2145-VIII, ухвалено 5 вересня 2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

⁴ Jack Crittenden and Peter Levine, “Civic Education,” in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, eds. Edward N. Zalta and Uri Nodelman (Fall 2023 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/civic-education/>

⁵ Crittenden and Levine, “Civic Education.”

⁶ Amy Gutmann, *Democratic Education* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987), 57.

⁷ Amy Gutmann and Dennis Thompson, *Why deliberative democracy?* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004).

⁸ Martha Nussbaum, “Education and democratic citizenship: capabilities and quality education,” *Journal of Human Development* 7(3) (2006): 385–95.

Гелен Гасте та Анджела Бермудес (Carretero, Haste, Bermudez) пропонують розглянути громадянську освіту через призму чотирьох визначень демократії: процедурна демократія (*procedural democracy*), дорадча демократія (*deliberative democracy*), демократія як соціальна справедливість (*democracy as social justice*) та демократія як спосіб життя (*democracy as a mode of living*)⁹.

Процедурна демократія – це демократія як система та процес ухвалення рішень на основі представлення інтересів і процедур участі, які базуються на принципах свободи, рівності та верховенства права. Отже, громадянська освіта в такому разі фокусується на формуванні в учнів знань про залучення до формальних інститутів та механізмів політичної участі на кшталт виборів чи виборчих кампаній. У такому підході превалюють рішення більшості з намаганням знайти консенсус, але головним все ж є підтримання порядку, який забезпечується інтересами більшості.

Дорадча демократія поділяє всі принципи процедурної, але йде далі. Громадянська освіта в зазначеному контексті робить акцент на важливості конфлікту, моральних дилем та можливості не погоджуватись із соціальним та політичним порядком. Адже тяжіння до стабільності й порядку за процедурної демократії може призводити до маргіналізації альтернативних поглядів¹⁰. По суті, дорадча демократія зміщує акцент з правління більшості до захисту прав меншостей. Громадянська освіта в умовах дорадчої демократії фокусується на розвитку спроможностей критичного мислення її носіїв, вмінні аргументовано дискутувати щодо моральних і політичних аспектів вироблення рішень. Результатом такої освіти має бути впевнена участь студентів в ефективному полемічному діалозі між представниками меншостей та більшості.

У контексті визначення демократії як соціальної справедливості процедурну демократію критикують з інших позицій. Основний акцент робиться на те, що просто процедури голосування більшості не можуть забезпечити рівності, не можуть адекватно представляти інтереси різних груп через складність і конфліктну природу сучасних суспільств. Отже, ми не можемо говорити про справжню демократію, якщо справедливість не розподіляється рівною мірою на всіх. Програми громадянської освіти за такого підходу спрямовані на розвиток спроможностей критично оцінювати і визначати різні форми соціальної несправедливості: системне насилля, гноблення та виключення¹¹. Молодь має стати агентом соціальних змін, який подолає ці перешкоди.

Якщо розглядати демократію як спосіб життя, то в ній переважають цінності ненасильницької комунікації, інклюзивності, важливості діалогу та співпраці^{12, 13}. Громадянська освіта за такого підходу робить акцент на розвитку м'яких навичок, спроможності відчувати та будувати стосунки з різними членами суспільства.

Всі ці чотири підходи до демократії є доволі схожими, і громадянська освіта в кожному з них має спільні риси. Спільною є частина знань щодо інституцій, конституції, демократичних принципів та процедур. Проте фокусування на розвитку різних спроможностей дає змогу зробити припущення, що на виході кожної із систем громадянської освіти суспільство отримує громадян, які дивляться на соціум і турбуються про нього в різний спосіб.

Витоки погляду на громадянську освіту, яка залежить від контексту демократії та сфокусована все ж на шкільну освіту, можна знайти в працях і діяльності Гораса Манна – одного із засновників та головного ідеолога системи загальної (народної) освіти в США. У доповіді 1848 року він стверджував, що створити республіку – це легка справа, а для створення республіканців (громадян) потрібна дуже копітка праця¹⁴. У тексті цієї доповіді простежується головна ідея: вся загальна освіта має бути громадянською. Знання математики, письма, читання або історії важливі як результат освіти, але якщо громадяни не розуміють справжньої природи влади та функцій уряду

⁹ Mario Carretero, Helen Haste, and Angela Bermudez, "Civic Education," in *Handbook of Educational Psychology*, eds. Lyn Corno and Eric M. Anderman, 3rd Ed., Chapter 22 (London: Routledge, 2016), 299.

¹⁰ Carretero, Haste, and Bermudez, "Civic Education," 300.

¹¹ *Ibid.*, 301.

¹² *Ibid.*

¹³ Nussbaum, "Education and democratic citizenship: capabilities and quality education."

¹⁴ Horace Mann, *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*, <https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/16.htm>.

в їхній державі, то це політичний солецизм, тобто помилка¹⁵. Цей погляд цікавий тим, що на нього сьогодні звертають увагу американські дослідники, критикуючи систему загальної освіти в США, яка відійшла від первинної ідеї Г. Манна. Система освіти змінила орієнтири і занадто піднесла читання, математику та точні науки¹⁶. Починаючи з середини ХХ ст., з так званого «*Sputnik moment*»¹⁷, коли США активно включились у гонку озброєнь і конкуренцію за освоєння космосу із СРСР, освіта в США переорієнтувалась на розвиток навичок STEM-освіти (від англ. *STEM (science, technology, engineering, and math)*). Якщо переводити цю зміну фокусу в грошовий вимір, то на сьогодні річні витрати на навчання однієї дитини в межах STEM-освіти становлять 54 долари США, тоді як на громадянську освіту – 5 центів¹⁸. Такий підхід до пояснення громадянської освіти дає підґрунтя для критики сучасної шкільної системи, спрямованої на технології, розвиток навичок, пов'язаних зі штучним інтелектом, тощо. Якщо випускники шкіл будуть успішними інженерами, математиками, бізнесменами, але не матимуть знань і навичок щодо того, як працює демократія, як взаємодіяти з різними людьми для досягнення спільного блага, то таке суспільство має великі ризики перетворитись на авторитарне. За такого дисбалансу громадяни не матимуть достатніх інструментів для ранньої діагностики небезпек, значна частина суспільства може не звернути уваги на перші сигнали авторитарних тенденцій у політичному процесі. Як зауважує Сюзан Сполдінг, громадянська освіта в школі нині стала чинником національної безпеки. Загрози, які несе Росія для демократії, важко переоцінити. Війна, розв'язана Росією проти України, втручання у вибори в США – все це потрібно розглядати через призму громадянської освіти і зміцнення демократичних цінностей серед молоді¹⁹.

Ця тема потребує подальших досліджень. Наразі зупинимось лише на громадянській освіті як основному компоненті шкільної освіти та національної безпеки. Результатом такої освіти має бути розвиток учнівських компетентностей у трьох напрямках: 1) розвиток знань і навичок, пов'язаних із розумінням процесів управління, політичних ідеологій, громадянських і конституційних прав, а також історії та спадку; 2) розвиток громадянських цінностей та схильностей: молодь схвально сприймає громадянський дискурс, свободу слова та взаємодію з тими, чії думки відрізняються від їхніх власних; 3) розвиток громадянської поведінки, що означає громадянську активність і впевненість у голосуванні, волонтерство, відвідування публічних зборів і взаємодію зі своїми громадами²⁰.

Ще один вимір розгляду громадянської освіти полягає в тому, що цей термін зазнав певної еволюції в країнах ЄС. Науковиці С. Топалова та Т. Чистіліна, які досліджували цю еволюцію, стверджують, що термін «*Civics education*» (здобуття знань у сфері суспільствознавства, політології, історії, права) за останні десятиліття змістився до поняття «*Citizenship education*» (формування громадянськості)²¹. Відбувся перехід від знань, зосереджених на інтересах держави, спрямованих на розуміння політики та державного управління, до позадержавного змісту, прав людини, міжкультурної комунікації, екологічного виховання та громадянської активності. Також змінилась і форма навчання – з теоретичного засвоєння на навчання через практику

¹⁵ Mann, *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*.

¹⁶ Rebecca Winthrop, "The need for civic education in 21st-century schools," June 4, 2020, <https://www.brookings.edu/articles/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/>

¹⁷ Alvin Powell, "How Sputnik changed U.S. education," *Harvard Gazette*, October 11, 2007, <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/10/how-sputnik-changed-u-s-education/>

¹⁸ Kimberly Adams, "What federal funding for civics reveals about American political discourse," November 6, 2019, <https://www.marketplace.org/2019/11/06/what-federal-funding-for-civics-reveals-about-american-political-discourse/>

¹⁹ Suzanne E. Spaulding and Elizabeth Rindskopf Parker, "Reflections on Civics as a National Security Imperative," May 10, 2023, https://www.americanbar.org/groups/law_national_security/publications/aba-standing-committee-on-law-and-national-security-60-th-anniversary-an-anthology/reflections-on-civics-as-a-national-security-imperative/

²⁰ Winthrop, "The need for civic education in 21st-century schools."

²¹ Світлана Топалова, Тетяна Чистіліна, «Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі», Аналітичний центр «Обсерваторія демократії», 2018, <https://od.org.ua/%d0%b1%d1%83%d0%b4%d1%83%d1%89%d0%b5%d0%b5-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be-%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-%d1%83/>

у змодельованих або реальних ситуаціях, дискусіях. Учнівство і студентство заохочують до участі в громадських організаціях. Змінилась навіть форма демократичного контексту – з представницької демократії на демократію участі²². Такий підхід теж має свої обмеження та викривлення з часом. Зміщення фокусу громадянської освіти на недержавну сферу, права людини, активізм та участь формує певне вороже ставлення до держави, з одного боку. З іншого боку, слабкий фокус на те, як працює державний механізм, наскільки важливою є роль системи стримувань і противаг, політичних інститутів, може створювати спрощене уявлення про державу і знецінення складних систем, які підтримують демократичний політичний порядок.

До визначення громадянської освіти також можна підходити через різні концепції громадянства. Це певним чином перетинається з розумінням видів демократії, проте в розрізі національного громадянства або глобального громадянська освіта може мати різні цілі та форми²³. Також залежно від простору громадянська освіта може бути аудиторною або класною та загальношкільною. Уроки в класі є ідеальним місцем для здобуття відповідних знань про суспільство, державу, історію, політичні інститути та події. В аудиторії зручно працювати над розвитком критичного мислення, написанням текстів, формуванням ораторських здібностей, вмінням вести діалог, обговорювати головні риси демократії. Також у класі легко організувати симуляції, дебати тощо. З іншого боку, для набуття громадянських компетенцій одних лише занять у класі недостатньо. Якщо шкільне середовище не підтримує чи навіть суперечить змісту занять з громадянської освіти, тоді складно говорити про ефективний результат. Цей результат може дати громадянська освіта, яка підтримується школою загалом²⁴. Потрібен реальний досвід спільного розв'язання проблем, створення правил та їх дотримання. Всі процеси, процедури, способи взаємодії, ставлення вчителів до учнів і одне до одного повинні відображати логіку демократичного суспільства. Найбільш переконливе пояснення освітньої практики в школі та її впливу на розвиток громадянських компетенцій дав Пауло Фрейре, який стверджує, що громадянська освіта має починатись зі ставлення до учнів як до суб'єктів, а не як до об'єктів навчального процесу²⁵. Саме тому потрібно створювати середовище, яке сприяє участі учнів у розробленні навчального плану, виборі дисциплін, організації навчального процесу.

Глибокі дослідження та розробки щодо громадянської освіти здійснюють у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), де з 1999 р. функціонує Інститут громадянської освіти, заснований професором Сергієм Рябовим. На думку С. Рябова:

Мета і сутність демократичної громадянської освіти полягає у формуванні громадянської компетентності – наданні людям знань, необхідних для існування й ефективного функціонування в сучасному суспільстві, життя в умовах державного влаштування, коли доводиться мати справу з владою, з її органами й іншими політичними інституціями, перебувати у взаємодії і відповідальній співпраці з ними²⁶.

З важливих аспектів цього підходу варто додати, що громадянську освіту розглядають у контексті перехідного суспільства, що актуально для України. Особливість перехідного суспільства полягає в недостатній сформованості демократичних політичних інститутів, тому є ризик використання громадянської освіти в міжпартійній боротьбі²⁷. Також у разі відсутності сильної опозиції чи громадянського суспільства є ризик використання державою громадянської освіти

²² Топалова, Чистіліна, «Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі».

²³ Tristan McCowan and Sonia Gomez, *Citizenship Education in Commonwealth Countries* (London: Commonwealth Secretariat, 2012), <https://doi.org/10.14217/9781848591257-en>.

²⁴ Ibid.

²⁵ Пауло Фрейре, *Педагогіка пригноблених*, пер. Олександр Дем'ячук (Київ: Юніверс, 2003).

²⁶ Сергій Рябов, «Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства», *Наукові записки НаУКМА 31 (Політичні науки)* (2004): 54–64.

²⁷ Сергій Рябов, «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства», у *Освіта для демократії*, 11 листопада 1999.

для впровадження авторитарних практик. Сергій Рябов робить акцент на тому, що в перехідному суспільстві завданням громадянської освіти є не лише надання інформації чи вироблення знань, але й формування нової системи громадянських цінностей²⁸. Також важливо зазначити, що С. Рябов та команда Інституту громадянської освіти при НаУКМА разом з іншими українськими дослідниками брали участь у створенні концепції громадянської освіти²⁹, яка стала опорою для вироблення державної політики, проте повною мірою так і не була реалізована досі. Відповідно до цієї концепції, громадянська освіта має спиратись передовсім на загальношкільну систему, але також до неї мають бути залучені інші гравці громадянського суспільства. Результатом громадянської освіти має бути формування в особистості демократичної громадянської культури й усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та громадянською відповідальністю³⁰. Особливістю цієї концепції є те, що поряд із громадянськими знаннями про функціонування громадянина в демократичній державі та громадськими вміннями і досвідом участі в соціально-політичному житті вона пропонує також сконцентрованість на розвитку громадянських чеснот – норм, установок, цінностей та якостей, притаманних громадянину демократичного суспільства³¹.

В Україні термін «громадянська освіта» стали використовувати активніше з 2017 р., а сьогодні ця тема набула особливої актуальності. Уперше цей термін з'явився в Законі України «Про освіту», в якому саме державі відведено головну роль у створенні умов для здобуття громадянської освіти. У статті 5 цього закону також наведено стисле визначення громадянської освіти та її спрямованість на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина³². У 2018 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. Згідно з цим документом:

Під громадянською освітою розуміється освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Кожна людина та громадянин через реалізацію своїх виборчих та інших прав, дії, сумлінну сплату податків і рішення на місцевому та національному рівні несе персональну відповідальність за розвиток України, територіальних громад, професійних та інших спільнот в усіх сферах життя³³.

Варто зазначити, що громадянські компетентності, на які посилаються в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, викладено в рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради ЄС³⁴. Проаналізувавши цю концепцію, можна дійти проміжного висновку, що, з одного боку, створення такого документа є важливим кроком у межах євроінтеграційних процесів. З іншого боку, щодо реалізації цієї концепції ми бачимо сильний акцент на ролі і відповідальності держави за розвиток громадянської освіти. Применшення ролі недержавних гравців спонукає говорити

²⁸ Рябов, «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства».

²⁹ Ірина Жадан, Тетяна Клиниченко, Лариса Мицик, Олександр Наровлянський, Лариса Пономаренко, Олександр Рудік, Сергій Рябов, Ірина Тараненко, «Концепція громадянської освіти в Україні», *Громадянська освіта* 33 (2000), <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Верховна Рада України, *Про освіту*, Закон України 2145-VIII, ухвалено 5 вересня 2017.

³³ Кабінет Міністрів України, *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*.

³⁴ Європейський Парламент та Рада (ЄС), *Про основні компетенції для навчання протягом усього життя*, Рекомендація 2006/962/ЄС, 18 грудня 2006, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.

про ризики узурпації державою цього процесу. Без залучення громадянського суспільства, приватного сектору буде складно реалізувати запропоновану концепцію, особливо в питаннях, які потребують глибшого реформування системи державної освіти, підготовки педагогічних працівників, розроблення навчальних і методичних матеріалів.

Для балансу в цьому дослідженні варто навести позицію представників недержавного сектору щодо розуміння громадянської освіти. В Україні однією з найпотужніших організацій, які системно впроваджують громадянську освіту, є Міжнародна фундація виборчих систем (*IFES*). Згідно з підходом IFES, громадянська освіта є основою для розбудови інклюзивної, стійкої та сталої демократії³⁵.

Провівши аналіз підходів і концепцій громадянської освіти, бачимо певну складність у формуванні єдиного підходу, також маємо труднощі у визначенні відповідальних суб'єктів впровадження громадянської освіти. Можемо запропонувати одну з версій, яка базується на підході Джеймса Робінсона та Дарона Аджемоглу. У праці «Вузкий коридор» ці дослідники сформулювали теорію, яка пояснює головні умови та чинники появи свободи в політичних системах. Свобода – це відносно нове й унікальне явище в історії людства загалом та історії держав зокрема. Свобода живе в певному коридорі, який формується в протистоянні та співпраці держави і суспільства. Держава за своєю природою має авторитарний характер, і якщо суспільство неспроможне її стримувати, або, як кажуть автори, «закувати Левіафана», то тоді політичний порядок перетворюється на такий, де домінує держава і свобода зникає. З іншого боку, якщо держава недостатньо сильна і суспільні рухи, групи беруться забезпечувати порядок, то такі політичні системи теж не мають свободи, адже виникає багато груп, які можуть застосовувати насилля одна проти одної і населення. Держава втрачає силу і здатність монополювати застосовувати насилля для наведення порядку³⁶. Якщо взяти цю теорію для пояснення складнощів існування громадянської освіти, то стає зрозуміло, що саме громадянська освіта – це те, що має бути в цьому коридорі, і ні держава, ні суспільство окремо не можуть домінувати у формуванні та впровадженні громадянської освіти. Це якраз те поле, де суспільство та держава активно взаємодіють, випрацьовуючи і відтворюючи механізми взаємного стримування. У процесі розбудови екосистеми громадянської освіти цей підхід варто враховувати: з одного боку, мають бути державні стандарти та введення громадянської освіти у формальну освіту, з іншого боку, в суспільстві має бути достатньо механізмів впливу, розроблення нових підходів, методик та матеріалів.

Йдучи за цією логікою, можемо більш розгорнуто висловитись щодо екосистеми громадянської освіти. Тут важливо враховувати погляди та інтереси ключових гравців. З педагогічного погляду, хоч як це дивно, громадянська освіта – це джерело інновацій щодо інтерактивних методик та активного навчання. З погляду громадянського суспільства, громадянська освіта – це осередок підготовлених громадян для виконання ролей у громадських організаціях, які діють на основі демократичних цінностей. З перспективи держави, громадянська освіта – це інструмент, який виховує громадян, які спроможні виконувати обов'язки, мають високу національну свідомість, а також, що часто недооцінюють, це джерело кваліфікованого кадрового поповнення державних інституцій. На нашу думку, в ефективній системі громадянської освіти жоден із цих гравців не може домінувати. Громадянська освіта – це поле, де ці гравці одночасно співпрацюють і конкурують. Вони водночас взаємозв'язані та взаємозалежні. Якщо в цьому «змаганні» «перемогу» здобуває один із гравців, то в майбутньому вся система програє. Якщо перемагає держава, то це зменшить інновації в педагогіці, послабить громадянське суспільство щодо контролю й тиску на державу, посилить національно-патріотичний складник і зменшить критичність. Якщо ж перемагає громадянське суспільство, то сфера втратить багато ресурсів та ефект масштабу, який дають можливості держави, є ризики втрати єдиного фокусу та виховання національної свідомості (в Україні це дуже небезпечно з огляду на війну, яку веде Російська Федерація).

³⁵ Грір Берроуз, *Демократія: від теорії до практики. Підручник курсу*, вид. друге, доповн. (Міжнародна фундація виборчих систем, 2019).

³⁶ Джеймс Робінсон, Дарон Аджемоглу, *Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи* (Київ: Наш Формат, 2020).

Висновки. Існує багато підходів і шляхів визначення поняття громадянської освіти. Проаналізувавши масив досліджень і практик, можемо дійти кількох висновків. По-перше, громадянську освіту можна розглядати лише в контексті демократії. За авторитарних політичних режимів цей термін не набуває реального значення, його використовують радше як ширму, прикриття. По-друге, громадянська освіта є комплексним явищем, яке не належить лише до сфери освіти (державної чи приватної; формальної, інформальної чи неформальної). З іншого боку, надто широке визначення цього феномену теж не є доцільним, бо тоді втрачаємо мету і цілі, пов'язані з відтворенням демократичного ладу через підготовку громадян, які є носіями громадянської політичної культури. По-третє, громадянську освіту розглядають як поле протистояння та співпраці між державою та громадянським суспільством. Це можна пояснити за допомогою метафори екосистеми, в якій одночасно діють різні гравці, кожен з яких є цінним і важливим, між ними можуть виникати суперечності, але завдяки спільному розумінню мети ця система розвивається й рухається в часі. Такий підхід буде використано в подальших дослідженнях.

Список використаної літератури

- Берроуз, Грір. *Демократія: від теорії до практики. Підручник курсу*. Вид. друге, доповн. Пер. з англ. Ірина Бабаніна. Міжнародна фундація виборчих систем, 2019.
- Верховна Рада України. *Про освіту*. Закон України 2145-VIII. Ухвалено 5 вересня 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- Європейський Парламент та Рада (ЄС). *Про основні компетенції для навчання протягом усього життя*. Рекомендація 2006/962/ЄС. 18 грудня 2006. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.
- Жадан, Ірина, Тетяна Клиненко, Лариса Мицик, Олександр Наровлянський, Лариса Пономаренко, Олександр Рудік, Сергій Рябов, Ірина Тараненко. «Концепція громадянської освіти в Україні». *Громадянська освіта* 33 (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.
- Кабінет Міністрів України. *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*. Розпорядження 710-р. 3 жовтня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10>.
- Робінсон, Джеймс, Дарон Аджемоглу. *Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи*. Київ: Наш Формат, 2020.
- Рябов, Сергій. «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства». У *Освіта для демократії*. 11 листопада 1999.
- . «Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства». *Наукові записки НаУКМА 31 (Політичні науки)* (2004): 54–64. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/889ace46-7f3b-42bb-9e87-1138d3af4458/content>.
- Топалова, Світлана, Тетяна Чистіліна. «Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі». Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». 2018. <https://od.org.ua/%d0%b1%d1%83%d0%b4%d1%83%d1%89%d0%b5%d0%b5-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be-%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-%d1%83/>
- Фрейре, Пауло. *Педагогіка пригноблених*. Пер. Олександр Дем'янчук. Київ: Юніверс, 2003.
- Adams, Kimberly. “What federal funding for civics reveals about American political discourse.” November 6, 2019. <https://www.marketplace.org/2019/11/06/what-federal-funding-for-civics-reveals-about-american-political-discourse/>
- Carretero, Mario, Helen Haste, and Angela Bermudez. “Civic Education.” In *Handbook of Educational Psychology*, edited by Lyn Corno and Eric M. Anderman. 3rd Ed. Chapter 22. London: Routledge, 2016.
- Crittenden, Jack, and Peter Levine. “Civic Education.” In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman. Fall 2023 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/civic-education/>
- Dewey, John. *Democracy and Education*. Mineola, NY: Dover Publications, 2004 [1916].
- Gutmann, Amy. *Democratic Education*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987.
- Gutmann, Amy, and Dennis Thompson. *Why deliberative democracy?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.
- Mann, Horace. *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*. <https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/16.htm>.

- McCowan, Tristan, and Sonia Gomez. *Citizenship Education in Commonwealth Countries*. London: Commonwealth Secretariat, 2012. <https://doi.org/10.14217/9781848591257-en>.
- Nussbaum, Martha. "Education and democratic citizenship: capabilities and quality education." *Journal of Human Development* 7(3) (2006): 385–95.
- Powell, Alvin. "How Sputnik changed U.S. education." *Harvard Gazette*. October 11, 2007. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/10/how-sputnik-changed-u-s-education/>
- Spaulding, Suzanne E., and Elizabeth Rindskopf Parker. "Reflections on Civics as a National Security Imperative." May 10, 2023. https://www.americanbar.org/groups/law_national_security/publications/aba-standing-committee-on-law-and-national-security-60-th-anniversary-an-anthology/reflections-on-civics-as-a-national-security-imperative/
- Winthrop, Rebecca. "The need for civic education in 21st-century schools." June 4, 2020. <https://www.brookings.edu/articles/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/>

Bibliography

- Adams, Kimberly. "What federal funding for civics reveals about American political discourse." November 6, 2019. <https://www.marketplace.org/2019/11/06/what-federal-funding-for-civics-reveals-about-american-political-discourse/>
- Burroughs, Greer. *Democracy: from Theory to Practice. Course Reader*. Translated by Iryna Babanina. International Foundation for Electoral Systems, 2019 [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *On approval of the Concept of civic education development in Ukraine*. Order 710. October 3, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10> [in Ukrainian].
- Carretero, Mario, Helen Haste, and Angela Bermudez. "Civic Education." In *Handbook of Educational Psychology*, edited by Lyn Corno and Eric M. Anderman. 3rd Ed. Chapter 22. London: Routledge, 2016.
- Crittenden, Jack, and Peter Levine. "Civic Education." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman. Fall 2023 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/civic-education/>
- Dewey, John. *Democracy and Education*. Mineola, NY: Dover Publications, 2004 [1916].
- Freire, Paulo. *Pedagogy of the oppressed*. Translated by Oleksandr Demianchuk. Kyiv: Universe, 2003 [in Ukrainian].
- Gutmann, Amy. *Democratic Education*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987.
- Gutmann, Amy, and Dennis Thompson. *Why deliberative democracy?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.
- Mann, Horace. *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*. <https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/16.htm>.
- McCowan, Tristan, and Sonia Gomez. *Citizenship Education in Commonwealth Countries*. London: Commonwealth Secretariat, 2012. <https://doi.org/10.14217/9781848591257-en>.
- Nussbaum, Martha. "Education and democratic citizenship: capabilities and quality education." *Journal of Human Development* 7(3) (2006): 385–95.
- Powell, Alvin. "How Sputnik changed U.S. education." *Harvard Gazette*. October 11, 2007. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/10/how-sputnik-changed-u-s-education/>
- Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:en:PDF>.
- Robinson, James, and Daron Acemoglu. *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*. Kyiv: Nash Format, 2020 [in Ukrainian].
- Ryabov, Serhii. "Hromadianska osvita i yii rol u demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva." In *Osvita dlia demokratii*. November 11, 1999.
- . "Civic Education Peculiarities in the Sphere of Political Culture in Transforming Society Developing." *NaUKMA Research Papers* 31 (Political Sciences) (2004): 54–64. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/889ace46-7f3b-42bb-9e87-1138d3af4458/content>.

- Spaulding, Suzanne E., and Elizabeth Rindskopf Parker. "Reflections on Civics as a National Security Imperative." May 10, 2023. https://www.americanbar.org/groups/law_national_security/publications/aba-standing-committee-on-law-and-national-security-60-th-anniversary-an-anthology/reflections-on-civics-as-a-national-security-imperative/
- Topalova, Svitlana, and Tetiana Chystilina. "The Future of Civic Education in Ukraine – the Transition to the Relevant European Model." Center for Political Analysis "Observatory of Democracy". 2018. <https://od.org.ua/en/%d0%b1%d1%83%d0%b4%d1%83%d1%89%d0%b5%d0%b5-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be-%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-%d1%83/>
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Education*. Law of Ukraine 2145-VIII. September 5, 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
- Winthrop, Rebecca. "The need for civic education in 21st-century schools." June 4, 2020. <https://www.brookings.edu/articles/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/>
- Zhadan, Iryna, Tetiana Klynchenko, Larysa Mytsyk, Oleksandr Narovlianskyi, Larysa Ponomarenko, Oleksandr Rudik, Serhii Riabov, and Iryna Taranenko. "Kontsepsiia hromadianskoï osvity v Ukraini." *Hromadianska osvita* 33 (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974> [in Ukrainian].

Tymur Demchuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

CIVIC EDUCATION: INTERDISCIPLINARITY IN THE FORMATION OF THE CATEGORY

Abstract

The article examines the historical and contemporary challenges of defining the concept of civic education. Starting from the 18th century, especially in the United States, civic education has been recognized as an important tool for shaping civic consciousness and promoting active citizen participation in democratic processes. Civic education has been pivotal in fostering an informed citizenry capable of contributing to democratic governance and societal well-being. The article emphasizes the renewed relevance of civic education in Ukraine, particularly after the Revolution of Dignity, which catalyzed significant political and social changes. This revolution led to the state's adoption of the concept of civic education development in 2018, the foundations of which were laid in the new Law of Ukraine "On Education" of 2017. Various definitions of civic education are explored, ranging from broad interpretations encompassing processes that influence people's beliefs, capabilities, and actions, to narrower ones focused on formal educational programs. The article argues that effective civic education cannot exist outside the context of democracy, highlighting its role in forming citizens capable of participating in political processes, protecting democratic values, and contributing to national security. Different models of democracy and their impact on civic education are also analyzed, proposing a balanced approach where both the state and civil society play important roles. This comprehensive analysis aims to provide detailed recommendations for improving the implementation and impact of civic education policies in Ukraine, ensuring the cultivation of informed, responsible, and active citizens. The study underscores the importance of a conflict and at the same time collaborative effort between state mechanisms and civil society to foster a robust civic education system that aligns with democratic principles and national interests.

Keywords: civic education, democracy, citizen, national security, state educational policy, state-society conflict.

Матеріал надійшов 25 травня 2024 р.

Демчук Тимур Миколайович – здобувач ОНП «Політологія» третього (наукового) рівня, керівник корпоративного навчання і викладач Києво-Могилянської бізнес-школи (kmbs), Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Demchuk Tymur – postgraduate student at the Department of Political Sciences, Head of corporate training and teacher of Kyiv-Mohyla Business School (kmbs), National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0001-8259-3177

E-mail: t.demchuk@ukma.edu.ua

.....

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Демчук, Тимур. «Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії». *Empirio* 1, № 2 (2024): 14–24. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Demchuk, Tymur. “Civic Education: Interdisciplinarity in the Formation of the Category.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 14–24. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)